

ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. ՀԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ՇԱՐՔԸ

Վերևում տեսանք, որ հին հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ տիրապետողը վաղ շրջանի առասպելներն են եղել, իրենց հին արևելյան գծերով, կապերով և դիցաբանությամբ, որոնք անցյալի պատմական եղելությունները անդրադարձնում էին հեռավոր կերպով՝ առասպելաբար, իսկ բնության երևույթների ճանաչողությունը՝ հնամենի բնապաշտական, աստղաբաշխական և նման կարգի պատկերացումներով։ Այդուհանդերձ նկատելի է, որ նրանց գլխավոր բովանդակությունը կազմում է հայ ժողովրդի, նրա պետականության առաջացման գաղափարը և պայքարը երկրի անկախության համար։

Մ. Թ. ա. III դարից սկսած մինչև մ. թ. III դարի վերջերը հայ ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը դառնում են պատմական եղելությունները, կապված հայկական պետականության զարգացման և երկրի քարգավաճման հետ։ Այս պայմաններում հայ հոգևոր մշակույթը հարստանում է թե՛ բնութիւնով և թե՛ բովանդակությամբ նոր տիպի ստեղծագործություններով, ձևավորվում է հայ ավանդական վիպական շարքը, որն ընդգրկում է Տիգրան Երվանդյանի—Մեծն Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի և այլոց գործունեության ու անունների շուրջ հյուսված առասպելախառն վիպերը։ Դրա հետ միասին, հնամենի բնապաշտական պատկերացումները, պահպանվելով հանդերձ, մասամբ տեղի են տալիս համեմատաբար ավելի իրական և զարգացած աշխարհաճանաչողության, և առասպելները նկատելիորեն միահյուսվում են պատմա-վիպական շարքի հետ։

Ինչպես հնամենի առասպելների, նույնպես և պատմա-վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունների համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որն այդ պատմություններն ու զրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական գուսան-երգիչներից, իմաստուն մարդկանցից, քաղել է պրքերից և մեջ բերել երբեմն բառացի, երբեմն էլ վերապատմելով նրանց բովանդակությունը՝ իր սեփական միջամտություններով ու բացատրություններով։

Ավանդական վիպական շարքը հիմնականում կազմավորվել է մ. թ. ա. II—մ. թ. III դարերում, իր մեջ առնելով տարբեր շերտեր և նստվածքներ, հաճախ գործող անձերի իրար հետ շփոթումներով ու ժամանակագրության ակերհայտ խախտումներով։

Մեծն Տիգրանի վեպը: Վերևում մասամբ ծանոթացանք Տիգրան Երվանդյանի և Աթաղահակի շուրջը հյուսված վեպին, որը խորհնացու մոտ միահյուսված է Մեծն Տիգրանի վեպի հետ:

Եթե մարերի դեմ Կյուրոսի դաշնակից Տիգրանը՝ Տիգրան Երվանդյանն է, իսկ վիշապ Աթաղահակի դեմ արշավող՝ վիշապ հեծած Տիգրանը վիշապաքաղ Վահագնի առասպելական կերպարն է ներկայացնում, ապա Մարերի երկիրը նվաճող և Աթաղահակին սպանող վիպական Տիգրանը Տիգրան Մեծն է:

Տիգրան Երվանդյանի վիպական կերպարի մեջ ազնվախ երևան են գալիս Տիգրան Մեծի գործերն ու գծերը:

Իրանի տերերը երկյուղում էին Տիգրանի զորությունից: Իրոք նա նվաճեց նրանց տերության հյուսիս-արևմտյան մարզերը և հաղթական դաշինք կնքելով՝ իր դստերն ամուսնացրեց պարթևական արքայի հետ: Այդ իրողությունն իր անդրադարձումն է գտել վեպում, որտեղ առասպելական վիպասանության մեջ պատմվում է, թե Աթաղահակը երազում տեսնում է, որ Տիգրանը նրատաժ արծվաթև վիշապի վրա, սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում իրեն՝ Աթաղահակին: Վախենալով, թե երազը կարող է իրականանալ, Աթաղահակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ (պետք է լինե՞ր դստեր)՝ Տիգրանուհու հետ՝ կամենալով նրան դարձնել իր գործակիցը Տիգրանի դեմ: Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աթաղահակի դավադիր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք հավաքելով Կապադոկիայից, Վրաստանից, Աբվանքից, պատերազմում սպանում է Աթաղահակին և հաղթանակ տանում: Տիգրանին է վերագրվում նաև Աթաղահակի կին Անուշին իր դուստրերի և հպատակների հետ միասին Արաքսի աջ ափին («առ մեծ լեռն Մասեաց», մինչև Նախճավանի և Գողթանի կողմերը) վերաբնակեցնելը¹, որով խորհնացին քաջատրում է Մուրացյան տոհմի առաջացումը:

Այդ Տիգրան Մեծն է, որ գրավում է հույների երկիրը, այսինքն՝ Սելեկյան Ասորիքը, Կիլիկիան, հիմնադրում է Տիգրանակերտ քաղաքը, մինչդեռ վեպում այդ գործերը վերագրված են Տիգրան Երվանդյանին:

Ինչպես երևում է, Տիգրանի և Աթաղահակի վեպը գրի է առնված եղել: Խորհնացին հիշատակում է իր գրավոր աղբյուրը՝ «Հիստմն պիտոյից»² կամ «Չորս հազներգութիւնք» անվան տակ³, որ Մ. Աբեղյանը նույնն է համարում⁴:

Խորհնացին՝ թերևս վեպի խոսքերով, փառաբանում է Տիգրանին և նրա գործերը՝ «նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ ղնողներ և հարկապահանջներ»⁵: Վիպական երանգ ունի նաև Տիգրանի զորքի նկարագրությունը. «Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կռվողներն հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր

1 Տե՛ս Խորենացի, Ա, Լ:

2 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, ԺԹ:

3 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, Իա:

4 Մ. Աբեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 98—99:

5 Խորենացի, Ա, Իբ:

նիզականերով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանականների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու⁶:

Վեպը և հորենացին գովերգում են նաև Տիգրանի արտաքին և հոգևոր բարեմասնությունները, ասելով, թե շատ օգտակար գործեր կատարեց «...այս խարտյաշ և մաղերի ծայրը գանգուր... Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, զեղեցիկ ոտներով, վալելակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հենը, որոնք փանդիոներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն»⁷: Ապա խորենացին ավելացնում է, թե իր համար ավելի սիրելի բան չկա, քան «սրա մասին եղած դովեստներն ու պատմությունը երկարել»⁸: Վեպում Տիգրանը կատարյալ է դուցազունների թվում՝ «հասակով և բնությամբ»⁹:

Վիպական սիրված հերոսը, իհարկե, նաև արդարադատ է, միևնույն աշրջով է նայում թե զբոսիչին և թե նվաստին: Ինչ է նայում թե զորեղին և թե նվաստին:

Արտաշեսի վեպը: Հին հայ վիպական շարքի մեջ ամենից ավելի կատարողության մեջ ապրել են դարեր, պատմվել ու երգվել են, հղվել, հարստացել նորանոր ջերտերով, պրտացուել են նաև ավելի ուշ ժամանակների եղելությունները, պատմական այլ գործիչներին առնչվող դեպքեր՝ կապելով դրանք հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշորագույն դեր խաղացած երկու արքաների՝ անունների հետ:

Արտաշեսի վեպի ատաղձը կազմում են միասնական հայ պետականության առաջացումն ու ամրապնդումը, երկրի բարգավաճումը: Վեպը պետք է արդարացնենք մինչև Արտաշեսը գոյություն ունեցած Երվանդունիների թագավորության կործանումը և հիմնավորենք Արտաշեսի գահակալությունը:

Երվանդը, որը, ըստ վեպի, գահակալել էր պարսից Դարեհ Վերջին թագավորի օրոք, միայն կիսով չափ (մոր գծով) էր Արշակունի, ուրեմն չէր կարող օրինավոր թագավոր ճանաչվել և մշտական վախ ունենալ, որ Սանատրուկի զավակները կխլեն գահը նրանից: Երվանդը կոտորում է Սանատրուկի որդիներին, բայց ինչպես սովորական է վեպում, եղեռնից ազատվում է մեկը՝ Սանատրուկի որդի Արտաշեսը, որին ստնտուն փախցնում է Հերի կողմերը, պահում հովիվների մեջ: Այնուհետև նրա դայակ Սմբատ Բագրատունին թաքցնում է նրան լեռներում, ապա անցկացնում Իրան՝ Դարեհ թագավորի մոտ: Երվանդը ամեն կերպ հետամուտ է լինում իր ձեռքը գցել Արտաշեսին, այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկում Դարեհի և Սմբատի մոտ, պնդում, թե Արտաշեսը

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում:

8 Նույն տեղում:

9 Նույն տեղում, Ա. Իլ:

արքայազն չէ, ուստի դահի նկատմամբ իրավունքներ չունի, բայց ապար-
դյուն¹⁰, Արտաշեսը Սմբատի հետ միասին զորքով վերադառնում է Հայաս-
տան և պատերազմ է սկսում Երվանդի դեմ: Վտանգի պահին Արտաշեսին
փրկում է նրա ստնտուի որդի Գիսակը: Արտաշեսի կողմն է անցնում նաև վի-
շապազն Արգամը (Արգավանը): Երվանդը պարտություն կրելով սպանվում է,
իսկ Արտաշեսը հաղթանակ տարած գահակալում է Հայոց աշխարհում¹¹, Երկ-
րում հաստատվում է նոր հարստություն: Երվանդի թագավորությունն էլ լրիվ
ապօրինի չի համարվում, քանի որ նա կիսով չափ Արշակունի է, բայց գերա-
դասությունը տրվում է Արտաշեսին: Երվանդի կերպարը երկվական է: Ըստ
վեպի նա ծնվել է անկարգ խառնակցությունից՝ ցլի հետ և ունի շար աչք, այն-
չափ դժնի, որ նրա պալատական սպասավորները ամեն ազգաբացին որձաքար
վեմ էին բռնում նրա առաջ, որը նրա հայացքից պայթում էր: Բայց Երվանդը
ներկայանում է նաև շատ կարևոր դրական գծերով. նա շինարար է, հիմնա-
դրել է Երվանդաշատ մեծ քաղաքը, Երվանդակերտ դաստակերտը, Բագարանը,
որտեղ փոխադրել է ոչ միայն աստվածների, այլև հայոց արքաների նախնիներ-
ի արձանները, նա խաղաղությամբ է պահում երկիրը: Արտաշեսն էլ արքա-
յավայել է թաղում նրան, մահարձան կանգնեցնելով նրա գերեզմանի վրա¹²:

Միավորված հայկական թագավորության հիմնադիր Արտաշեսի կերպարը
վեպում ամենից ավելի է փայտալված և ամբողջական: Նա ընդարձակել է, զո-
րեղացրել երկիրը, կարգավորել ներքին գործերը, նա շինարար է, հիմնադիր
իւր անունը կրող Արտաշատ հոյակապ մայրաքաղաքի, նա պաշտպանում է եր-
կիրը արտաքին թշնամիներից: Այստեղ վեպը և պատմական ճշմարտությունը
լիովին համընկնում են: Այս դրվագների համար խորհնացին, ինչպես ինքն է
նշում, ունեցել է գրավոր աղբյուր՝ Դարանաղյաց Անիի Արամազդին նվիրված
տաճարի Օղյումպ քուրմի «Մեհենական պատմությունը»¹³:

Վեպում առանձին տեղ են գրավում ալանների և Սաթենիկի հետ կապված
դրվագները, որոնք թեև Տրդատ Ա-ի ժամանակներին են վերաբերում¹⁴, բայց

10 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լը:

11 Տե՛ս Նույն տեղում, Բ, խզ:

12 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Վեպի այս էջուղի հետ է կապվում նաև Վարդգես մանկան վե-
րաբերյալ գրույցը, թեև Խորենացին այն առնչում է Երվանդ Սակավակյացի հետ:

Վեպում ասվում է.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն

Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,

Եկեալ նստաւ զՇրեշ բլրով,

ՋԱրտիմէդ քաղաքաւ զՔասաղ գետով,

Կռել կռիւի զդուռնն Երուանդայ արքայիս» (Խորենացի, Բ, կն):

Դուռը կռիւ-կռիւի, նշանակում է՝ աղջիկ ուղեւու խնամախոս գնալ, և վեպում էլ պատմվում
էր, որ Վարդգեսը ամուսնացել է Երվանդ Սակավակյաց արքայի քրոջ հետ, հիմնադրել է Վարդ-
գեսավանը: Այստեղ Տիգրան Մեծը բնակեցրել է Հրեստաանից բերած գերիների մի մասը, որի
շնորհիվ նա դարձել է շուկա ունեցող քաղաքագյուղ. այնուհետև Վաղարշ թագավորը, ամրաց-
նելով այն պարսպով՝ կոչում է Վաղարշապատ:

13 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խը: Օղյումպ քուրմի ու նրա պատմության մասին մանրամասն
տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին,
Երևան, 1938, գլուխ երրորդ:

14 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, էջ 55:

վերագրվել են Արտաշեսին: Սրանք խորհնացին քաղել է անմիջականորեն ժողովրդական երգիչներից:

Ալանները մյուս լեռնականների հետ միասին գրավելով Վրաց աշխարհի կեսը, ասվում է վեպում, մեծ ամբոխով խուժում են Հայաստան: Արտաշեսը, հավաքելով իր զորքերը, նրանց ետ է մղում Կուր գետի հյուսիսային ափը: Գերի է ընկել ալանների արքայաժառանգը, ուստի ալանների արքան հաշտութուն է խնդրում, երգվելով, որ ալանները այլևս Հայոց աշխարհի դեմ դուրս չեն գա, բայց Արտաշեսը չի համաձայնվում: Ապա գալիս է ալանների արքայադուստր Սաթենիկը և կանգնելով գետի մյուս ափին, մի դարավանդի վրա, ձայնում է.

«Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
Ե՛կ հաւանեաց բանից աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ,
Ձի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Ձայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»¹⁵:

Արտաշեսը շատ է հավանում խելոք ու գեղանի Սաթենիկին և իր դայակ Սմբատին ուղարկում է. ալանների արքայի մոտ՝ խնդրելով արքայադստեր ձեռքը: Բայց ալանների մոտ սովորութիւն կար՝ մեծ գլխագին վերցնել աղջկա համար, ուստի արքան ասում է.

«Եւ ուստի՜ տացէ քաջն Արտաշէս
Հաղարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց
Ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»¹⁶:

Հանդուգն էր Ալանաց արքայի պատասխանը. մի՞թե Արտաշեսը չէր կարող վճարել պահանջվող գլխագինը: Բայց հաղթողի համար ավելի պատվավոր կլիներ դիմել այդ ժամանակներից ի վեր նույնքան սովորական մի միջոցի՝ առևանգման:

15

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշէս,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին.
Ե՛կ լսի՛ր ալանների գեղալիս դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:
Որովհետև օրենք չէ, որ քննի համար դիւցազունները
Ուրիշ դիւցազն զարմերի կենդանութիւնը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ
Հավիտենական թշնամութիւն հաստատեն» (Խորենացի, Բ, Ժ):
(Այստեղ և հետո թարգմանութիւնը՝ Ստ. Մալխասյանի):
16 «Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշէսը պիտի տա
Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կույսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար» (Խորենացի, Բ, Ժ):

16

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ,
 Եւ հանեալ զոսկէօզ շիկափոկ պարանն,
 Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
 Եւ ձգեալ զոսկէօզ շիկափոկ պարանն՝
 Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
 Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»¹⁷։

Սաթենիկի ծնողներին մնում էր հաշտվել, ինչպես լինում է այդպիսի դեպքերում. թշնամիները բարեկամանում են և հարսանիքի ժամանակ։

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինկանն»¹⁸։

Խորենացին հարսանիքի վերաբերյալ բերելով միայն այս հատվածը, բացատրում է, թե մեր թագավորները սովորություն ունեին իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շաղ տալ, նույնպես և թագուհիները առաքաստի սենյակում՝ մարգարիտ։ Դա մի սովորություն է, որ երկար ժամանակ պահպանվում էր ժողովրդի մեջ՝ շաղ էին տրվում չամիչ, չոր մրգեր, ցորեն, մրգեղեն, իբրև նշան պտղաբերության, արգասավորության։

Արտավազդի վեպը։ Արտաշեսը ունենում է մի քանի զավակներ, որոնցից ավագի՝ Արտավազդի անվան շուրջը հյուսվում է վեպի նոր ճյուղը՝ Արտավազդի վեպը։

Վկայում պատմվում է, որ Արտաշեսը մեծ պատիվներ էր շնորհել Երվանդի դեմ մղած պատերազմում իր կողմն անցած Արգավանին (Արգամին), որը պետության մեջ երկրորդն էր համարվում և մոտ էր արքունիքին։ Բայց նա դրանով չի բավարարվում և ընտանեկան խաղաղվանք ու դավեր է նյութում Արտաշեսի դեմ։ Սաթենիկ թագուհին տարփանքով տենչում էր Արգավանի սերը, իսկ Արգավանը ձգտում էր հայոց գահին։

«Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
 Եւ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»¹⁹։

Արտաշեսը մեծ ցասումով վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաթան որ-

17

«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,
 Եվ հանելով ոսկեօզ շիկափոկ պարանը,
 Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթեւ արծիվ,
 Եվ նետելով ոսկեօզ շիկափոկ պարանը,
 Զգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
 Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
 Արագորեն իր բանակը հասցնելով» (Խորենացի, Բ, Ժ)։

18

«Ոսկի անձրև էր տեղում
 Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
 Մարգարիտ էր տեղում
 Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» (Խորենացի, Բ, Ժ)։

19

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
 Եվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դահլիճում» (Խորենացի, Ա, Լ)։

դուն ղորքով ուղարկում է Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմի դեմ՝ հրամայելով շատերին կոտորել, իսկ Արգավանի դղյակը հրկիզել:

Բայց Արտավազդը, որ էր «այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ», չի բավականանում գրանով, այլև ինքը խլում և սեփականացնում է նախնավանը և վիշապազունների բոլոր տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս՝ Վեպում ասվում է.

«Արտավազդա՛յ ոչ գտեալ քաջի րդւոյն Արտաշէսի

Տնդեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝

Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ»²⁰,

Վիշապազունները պատերազմով են պատասխանում Արտավազդին, բայց սա ոչնչացնում է նրանց տոհմը, սպանում ժերունի Արգավանին և խլում նրանց բոլոր տիրույթները: Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմից փրկվում են Թաննշան ոմանք կրտսերք», որոնք ապավինում են Արտաշեսի արքունիքը²¹:

Վիշապան կերպարանք է ստացել նաև Արտաշեսի մահը: Նա մեռավ առաջացած հասակում, 41 տարի թագավորելուց հետո, բայց կյանքից կարոտ, ափսոսանքով հիշելով նավասարդյան տոնախմբությունները, վերնախավի կենցաղի համար այնքան բնորոշ որսորդությունը.

«Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծխանի,

Եւ զառաւօտն Նաւասարդի,

Զվազելն եղանց

Եւ զվազելն եղբորուաց.

Մեք փող հարուաք,

Եւ թմրկի հարկանէաք.

Որպէս օրէն է թագաւ րաց»²²,

Արտաշեսը թաղվում է մեծ շուքով ու պատիվներով. արքաների և մեծամեծների թաղման մի բնորոշ պատկեր է դա հին Հայաստանի կյանքից: Նրան թաղում են ոսկե դագաղում, բաղմաթիվ արդ ու զարդերով, զենքերով: Արքայի «գահը շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը. և սրանց մոտ՝ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները և նախարարական գնդերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը վիճված, որպես թէ պատրաստվում են պատերազմի. առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լացկան կանաչք, բոլորից վերջը ռամիկների բազմությունը»²³: Ասվում է նաև, թի շատերը, Արտաշեսի սիրելի կանանցից, հարճերից, ծառաները մեռան կամ, ինչպես խորենացին է մեկնաբանում, կոտորվեցին ըստ հեթանոսական սովորության և հետո թաղվեցին: Այս ամենը տեսնելով Արտավազդը նեղսրտած դիմում է հորը.

20

«Արտավազդը չգտավ Արտաշեսի քաջ որդին,

Ապարանքի փոքրիկ տեղ, Արտաշատը հիմնվելիս՝

Անցավ գնաց և շինեց Մարաստանում Մարակերտը» (Խոսեմացի, II, 1):

21 Տճ՝ Խոսեմացի, II, Ժա:

22 Կ. Կոստանյան, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, Թուզ 33,

էջ 87: Վեպի այս հատվածը ռառմանսիրողները հակված են վերագրելու Արտաշես Գ-ին:

23 Խոսեմացի, II, բԿ:

«Մինչ դու գնացեր,
Եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»²⁴։

Հայրն անիծում է չար ու նախանձ զավակին.

«Եթե դու յորս հեծցիս
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Ջքեւ կալցին քաջք, տարցին
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»²⁵։

Անեծքը կատարվում է։ Խորենացին գրում է, որ պառավները Արտավազդի մասին զրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները. և նա ջանք է անում դուրս գալ ու աշխարհին վերջ տալ, բայց ասում են, դարբինների կռահահարության ձայնից կապանքներն ամրանում են։ Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, միաշաբթի (կիրակի) օրերը երեք կամ չորս անգամ կռանով խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան²⁶։

Արտավազդի չար բնույթը վեպը բացատրում է նրանով, որ ծննդի ժամանակ Աժդահակի սերնդի կանայք կախարդել են նրան, իսկ Դողթան երգիչներն ասում են.

«Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ,
Եւ դե փոխանակ եղին»²⁷։

Արտավազդի չար բնավորության և վիհում շղթայված լինելու զրույցը սերտորեն աղերսվում է նույն Խորենացու մոտ պատմված՝ պարսից Բյուրասպի Աժդահակի առասպելի հետ. Աժդահակի ուսերին վիշապներ են բուսնում, նրա շարությունը գնալով մեծանում է։ Հրուդեն անունով հերոսը նրան շղթայում է պղնձի շղթաներով և տանելով Դըմբավընդ լեռան այրերը, կապում այնտեղ ու ինքը որպես արձան կանգնում նրա առջև։ Սարսափած Աժդահակը մնում է հնազանդ և չի կարող ելնել ու ապականել երկիրը²⁸։

²⁴ «Երբ դու գնացիր.

Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,

Ես այս ավերակների վրա

²⁴ Ի՞նչպես թագավորեմ» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁵ «Եթե դու (ձի) հեծնես որսի գնաս

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Քաջքերը քեզ բռնեն տանեն

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁷ «Վիշապազունքը մանուկ Արտավազդին գողացան և նրա տեղ դրին դեռ (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁸ Տե՛ս Խորենացի, Ա, հավելված՝ Յաղագս Բյուրասպեայ Աժդահակայ։

Նման դրույցներ ունեն նաև գերմանացիները՝ Շղթայված Լուցիֆերի կապանքներն ամրացնելու համար ևս դարբինները սովորություն ունեն տոն օրը էրեկոյան երեք հարված տալ սալին։

Բայց Արտավազդի կերպարի մեջ երկվություն կա։ Եթե վեպում և խորենացու մոտ նա շար է, ապա Նզնիկ Կողբացու մոտ նա բարի արքայազն է, որին փակված պահում են շար դեերը։ Նա տակավին կենդանի է ու անհավատները (հեթանոսները) սնոտի հույս ունեն, թե նա պիտի դուրս գա և տիրի մեր երկրին²⁹։ Արտավազդի կերպարի դրական կողմը հետագայում ուժեղանում է։

Մանուկ Աբեղյանը նշում է, որ վիհում փակված Արտավազդին իր երկակի բնավորությամբ միանգամայն նման է Փոքր Մհերը, որը փակված է Վանա ժայռում, նույնպես իր հոր անեծքով³⁰։ Վաղուց հայտնված է նաև այն կարծիքը, թե Արտավազդի առասպելն իր հին կերպարանքով Միհր-Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ է հայ միջավայրում (ըստ այդ հավատալիքի, Միհրը պետք է հանդես դա աշխարհի զոյության վերջում, որպեսզի կովի շարի դեմ և հաղթի նրան)³¹։

Ժայռին գամված կամ քարայրում շղթայված հերոսների վերաբերյալ առասպելական կամ վիպական զրույցները տարածված և սովորական են։ Դրանց թվին են պատկանում Պրոմեթեոսի, Վրաց Ամիրանի, հարավ-սլավոնական Մարկո Կրակելիչի մասին զրույցները։

Հին հայ վեպը, ինչպես տեսնում ենք, էպոս տարբերվում է հին առասպելից։ Նա դուրս է գալիս առասպելական ըմբռնումների և պատկերացումների աշխարհից և խարսխվում իրական աշխարհի, նրա պատմության, կյանքի և կենցաղի վրա։ Նրան արդեն բնորոշ են ոչ միայն պատմական անցքերի և եղելությունների անդրադարձումը, այլև հասարակական ու մարդկային ընդհանրացված շատ գծեր՝ իշխանության տենչ, հիմնված ժառանգական իրավունքի վրա, պայքար իշխանության և հողային տիրությունների համար, պատերազմ, կողոպուտ և գերեվարություն, ագահություն և նախանձ, դավադրություններ, սեր և խաբուսվածք՝ հաճախ համեմված հնամենի սովորություններով և կենցաղային մանրամասնություններով։

Հին հայ վեպը եղել է ժողովրդական գեղարվեստական ստեղծագործություն, պատմվել ու երգվել է փանգիռնի ուղեկցությամբ, ուստի եթե ոչ ամբողջովին, ապա գեթ այն հատվածներով, որոնք երգվել են, եղել է շափածո ստեղծագործություն, որպիսին է վեպից մեղ հասած կտորների մեծ մասը։ Դրանք ժողովրդական բանաստեղծության ադամանդներ են հավիտենական անմար փայլով, սքանչելի իրենց պարզությամբ, անմիջականությամբ և պատկերավորությամբ, ժողովրդական ոճական գեղեցկությամբ։

Միակողմանի և սխալ կլինի հին հայ վեպը կերտված համարել իշխող դասակարգի, բարձր խավերի միջև սոսկ նրանց իդեալներին համապատասխան։ Այն, իրոք, շատ բան է անդրադարձնում իշխող վերնախավի կյանքից,

29 Տե՛ս Նզնիկ Կողբացի, Նզժ աղանդոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 128։

30 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Նրկեր, հատ. Ա, էջ 148—149։

31 Թ. Ավդալբեկյան, Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 62. 63։

կենցաղից, բարքերից և գաղափարախոսությունից, դրանով էլ նա պատմական վեպ է, բայց նրա էությունը ոչ թե իշխողների և նրանց գաղափարախոսության փառաբանությունն է, այլ հայ ինքնությունն պետականության և անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարը, շարի անկումը, բարու հաղթանակը, երկրի շենությունն ու խաղաղությունը. դրանով նա ժողովրդական է:

2. ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Հնագույն հավատալիքներ և սնոտիապաշտություն: Հին հայկական աշխարհաճանաչողության, պատկերացումների և հավատալիքների մեջ զգալի տեղ էին գրավում բնապաշտական, կոսմոգոնիական ըմբռնումները:

Մարդը մշտապես ձգտել է ճանաչել բնության բազմազան երևույթները և բացատրություն տալ դրանց: Արևն ու լուսինը, նրանց խավարումները, երկնային լուսատուները, կաթակն ու որոտը, մթնոլորտային տեղումները, հրաբուխն ու երկրաշարժը, քամին ու փոթորիկը, ջուրն ու կրակը, ցուրտն ու խորշակը, պտղաբերությունն ու բերքի կորուստը, ծնունդն ու մահը և բնության շատ այլ երևույթներ միշտ էլ խոշոր ազդեցություն են գործել մարդու մտածողության վրա: Եվ բնության գիտական ճանաչումից դեռևս շատ հեռու մարդը հազար ու մի առասպելական, իրակեղծ մեկնություն էր տալիս դրանց:

Երկնային լուսատուները և համաստեղությունները մարդիկ վաղուց ի հետե հիտում էին իբրև կենդանի էակների և կենդանակերպերի (զոդիակ) և նրանց իշխանություն էին վերագրում մարդկանց ծնունդի ու մահվան, ուժի ու զորության, բախտի և դժբախտության նկատմամբ: Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին և V—VII դարերի այլ հեղինակներ պահպանել են որոշ տեղեկություններ հին հայկական հավատալիքների և սնոտիապաշտական ըմբռնումների մասին:

Նայած թե երկնականամարում որ կենդանակերպն է երևացել՝ այս կամ այն անհատը ծնվելիս, նրան վերագրում էին երկար կամ կարճատև կյանք, բախտ կամ դժբախտություն: Օրինակ, Առյուծը 12 կենդանակերպերից մեկն էր, և «զառեմ էն ասեն՝ թե որ ի նմայն ծնանի, քաջասիրտ և հպարտ լինի»³², իսկ ով Ալծեղջյուր կենդանակերպի տակ ծնվի՝ «խոհեմ, գոռոզ և դաւաճան լինի» կամ «զցլին ասեն՝ թե ըստ նմանութեան ցլու զորաւոր և անձնեայ է և որ ի նմայն ծնանի»³³:

Եզնիկ Կողբացին, արտահայտելով դեռևս իր ժամանակ պահպանված հավատալիքները, խոսում է այն պատկերացումների մասին, թե վիշապները երկինք էին բարձրացվում եզների միջոցով³⁴, ինչպես տեսնում ենք, եզների և վիշապների շուրջ հյուսված առասպելները, որոնք գալիս էին հնագույն ժամանակներից, տակավին պատվում էին ժողովրդի մեջ: Պատկերացում կար նահանգների՝ շար հրեշտակների մասին, որոնք կարող են հափշտակել կալի բերքը կամ երեխաներին: Նման առասպելական զրույցների ու հավատալիքների թիվը մեծ էր:

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 20:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս: Լեզնիկ Կողբացի, Եղծ ազանդոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 102: